

ÇAĞDAŞ DİLBİLİM AÇISINDAN ORTAÇLAR

Ruhan ARDALI*

Üretimli-dönüşümsel dilbilgisi matematiksel kesinlikle oluşturulmuş bir kurallar dizgesidir ve tanımladığı dilin dilbilgisi kurallarına uygun tüm tümcelerini üretir ve her tümceye yapısal bir tanım ya da dilbilgisel bir analiz getirir. Bu işlem sırasında dizgede açıkça gösterilmemiş hiçbir bilgiden yararlanılmaz.

Dilbilim kuramını «dilbilimsel evrenselliklerin varsayımı» olarak gören Chomsky'e göre bütün dillerin temelinde derin yapıyı oluşturan ve daha da küçültülemeyen çekirdek tümceler vardır. Bu çekirdek tümceler karakter bakımından evrenseldirler. Üretim kuramında dilbilimsel evrensellik çok önemlidir. Bütün dillerin betimlenmeleri aynı genel düzen içinde yapılır ve aynı tip kurallardan (biçimsel evrensellikler) yararlanır. Tüm diller ortak ulam ve derin yapılar (Chomsky'nin deyişiyle, tözel evrensellikler) gösterirler. Bir tümcenin anlamını saptayan o tümcenin derin yapısıdır. Yüzeysel yapı ise, tümcenin bildirişimde kullanılan şeklidir. Görüldüğü gibi derin yapı soyut bir kavramdır. Tümcenin anlamı ve sözdizimine bağlı olarak varsayılan yapıdır. Dizimbilgisel yapıyı somut bir biçimde belirten yüzeysel yapı ise gerçeklere daha yakındır.

Dönüşümler derin ve yüzeysel yapılar arasında bağlantı kurarlar. Birden fazla dönüşüm gerektiği zaman yüzeysel yapıya erişilene kadar kullanılan her dönüşüm ile ara yapılar üretilir. Her dil bu dönüşüm sürecinden yararlanır. Bu yüzden bir dilin öğrenilmesi o dilin dilbilgisel tümcelerini ezberleme ile değil, o dilin sınırlı kurallar dizgesini kavrama ile gerçekleşir. Bütün diller için geçerli olan «sınırlı öğeleri sonsuz sayıda kullanma» özelliği sonucu bir dilin sonsuz sayıdaki tümcelerini ezberleme olanağından söz edilemez. Kaldı ki kalıplaşmış birtakım söyleyişlerin dışında insanlar bildirişimi, kendilerine genellikle yeni olan, daha önce hiç duymadıkları tümcelerle gerçekleştirirler. Doğal dillerin hiçbirinde tümce sayısının sonu yoktur. Bunun nedeni «en uzun tümcenin» olmayı-

(*) Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü Asistanı.

şıdır. Bir dilin tümcelerinin oluşturulmasında kullanılan öğelerin sayısı sınırlı değildir.

Dilin «sınırlı öğeleri sonsuz sayıda kullanma» özelliği dönüşümsel dilbilimciler tarafından özellikle «yinelenme» adı altında ayrıntılı olarak vurgulanmıştır. Yinelenme ile anlatılmak istenen belli dilbilgisel yapıların, aynı kurqlın tekrar uygulanması ile sonsuza kadar-uzatılabilecekleridir.

Buraya kadar anlattıklarımıza daha bir açıklık getirmek ve okuyucunun dikkatini bu doğal olgunun gizemlerine çekmek için, tüm betimlemeleri üretimli-dönüşümsel dilbilgisi çerçevesine oturtarak aşağıda verilmiş olan ve aynı yüzeysel yapıyı gösteren iki tümce üzerinde bir inceleme yapalım:

1. Benim gelenim yok.
2. Benim gördüğüm yok.

Birinci tümcenin derin yapısını oluşturan çekirdek tümceler «benim kimsem yok» ve «kimse geliyor» dur.

Temel tümce : Benim kimsem yok.

Yan tümce : Kimse geliyor.

Türkçede bir yan tümcenin temel tümce içine yerleşmesi şu kuralları içerir :

1. Yan tümcedeki temel adı (1) tümcenin sonuna kaydırırız.
2. Yan tümceyi temel tümcedeki temel adın önüne yerleştiririz.

3. Yan tümcedeki temel adı düşürürüz. Ortaç türeten ekin seçimi temel adın yan tümcede yaptığı dilbilgisel işleve bağlıdır. Eğer temel ad yan tümcede özne ise, daha çok kullanılan ‘-(y)En’ (2) ortaç türeten ekini yüklem (3) kişi ve zaman gösteren takısı ile değiştiririz. Eğer temel ad yan tümcede özne dışında bir işlev görüyorsa, yan tümcenin öznesine tamlayan eki ‘-(n)In’ yüklem zaman ve kişi takısı yerine de ‘-DİK’ (4) ve öznenin kişisini karşılayan iyelik eki -Im, -In... koyarız. Şimdi bu kuralları yukarıda verdiğimiz birinci tümcenin yan tümcesine uygulayalım:

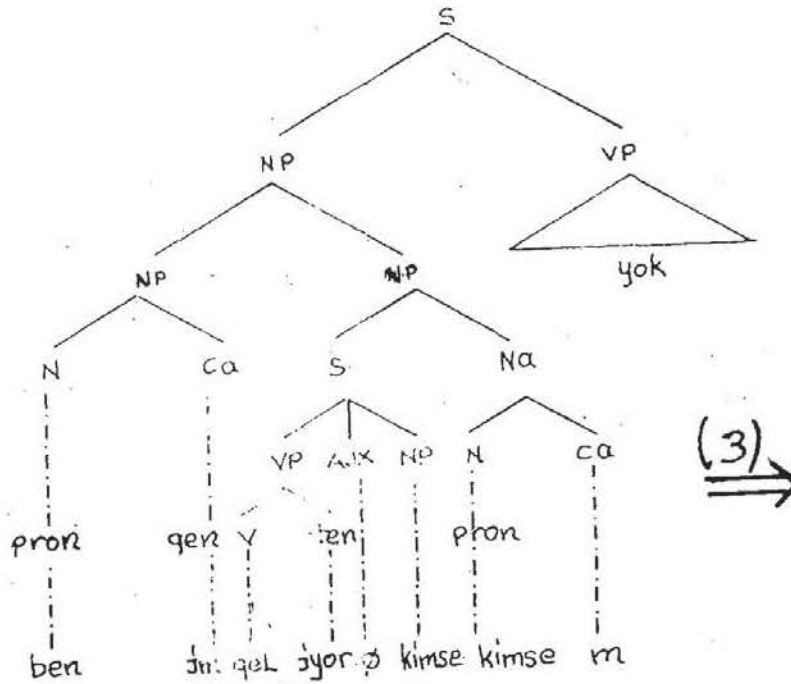
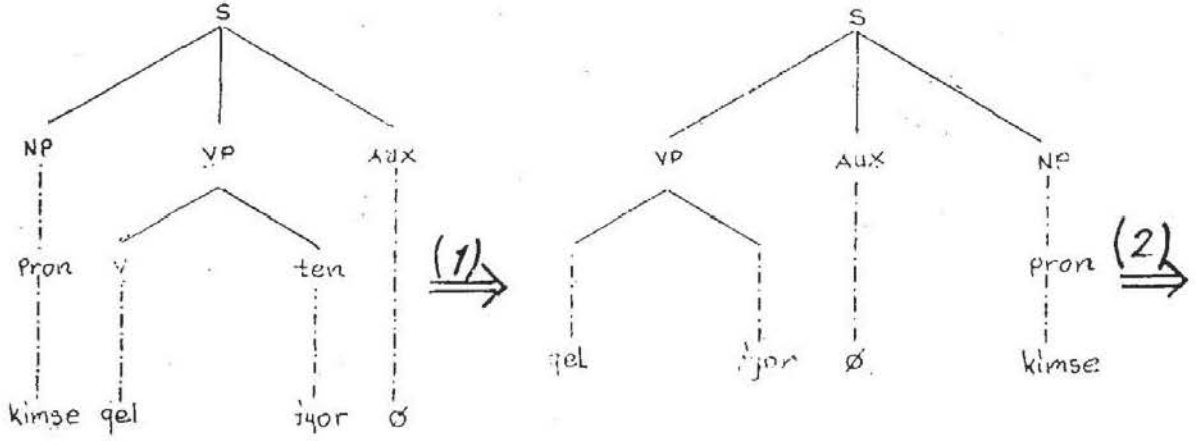
-
- 1) Her iki tümcede de bulunan ada «temel ad» deriz.
 - 2) Temel adın yan tümcede özne olması halinde diğer ortaç türeten ekler: -()r; -EcEK; -mİş; -DİK; -AsI.
 - 3) Ad tümcelerinde «ol» yüklemi eklenir.
 - 4) Temel adın yan tümcede nesne olması halinde diğer ortaç türeten ek: -EcEK.

1. Geliyor kimse

2. Benim (geliyor kimse) kimsem yok.

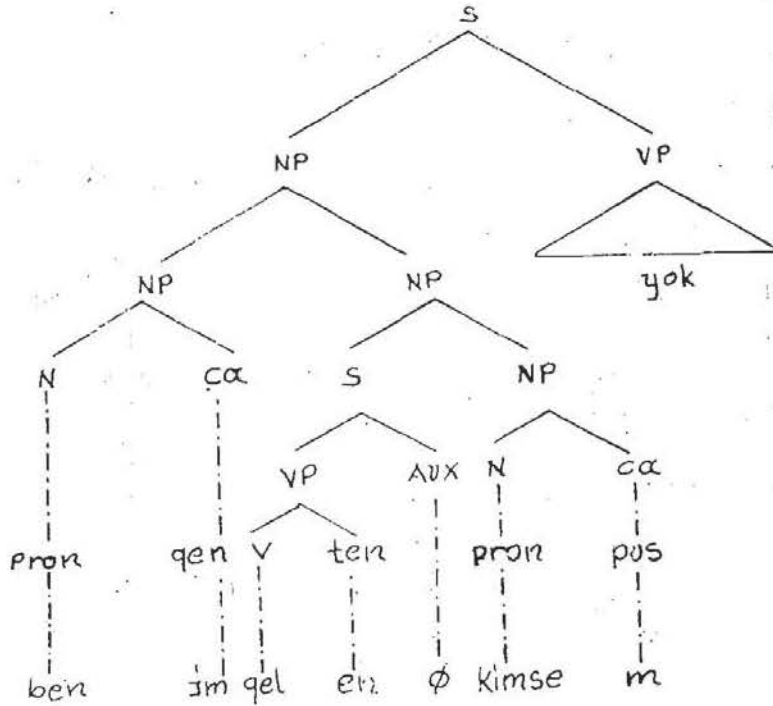
3. Benim (gelen) gimsem yok.

Bu dönüşüm ve yerleşmeyi ağaç çizelgesi ile gösterelim:

Bu yapıdan 'kimse' adının düşmesi ile 'gelen' öbeği adlaşır ve iyelik eki 'gelen'in sonuna eklenir. Ağaç çizelgesinden geleneksel dilbilgisinin verilerini kullanarak şu sonuçları çıkartabiliriz: Özne, 'benim gelenim'; yük-

- 1) Üçgen, bütün dilbilim yayınlarında olduğu gibi okuyucunun dikkatini asıl işlenen noktaya çekmek için kullanılmıştır. Ağacın tüm yapısı konumuz için gerekli değildir.

lem ise 'yok' sözcüğüdür. Özneyi oluşturan ad öbeği «benim gelenim» birinci tür ad tamlaması, birinci kişi adıyla kurulmuş. 'Ben' birinci kişi adılı, tamlayan; '-im' tamlayan takısı ile birleşmiş, «gelen» tamlanan; -(I)m tamlanan takısı ile birleşmiş. Yan tümce ad tamlamasında tamlanan ada sıfatlık yapmak üzere yerleşmiş. Tamlanan adın düşmesi ile kendisi tamlanan olmuş.

Şimdi de ikinci örnek tümcemizi inceleyelim:

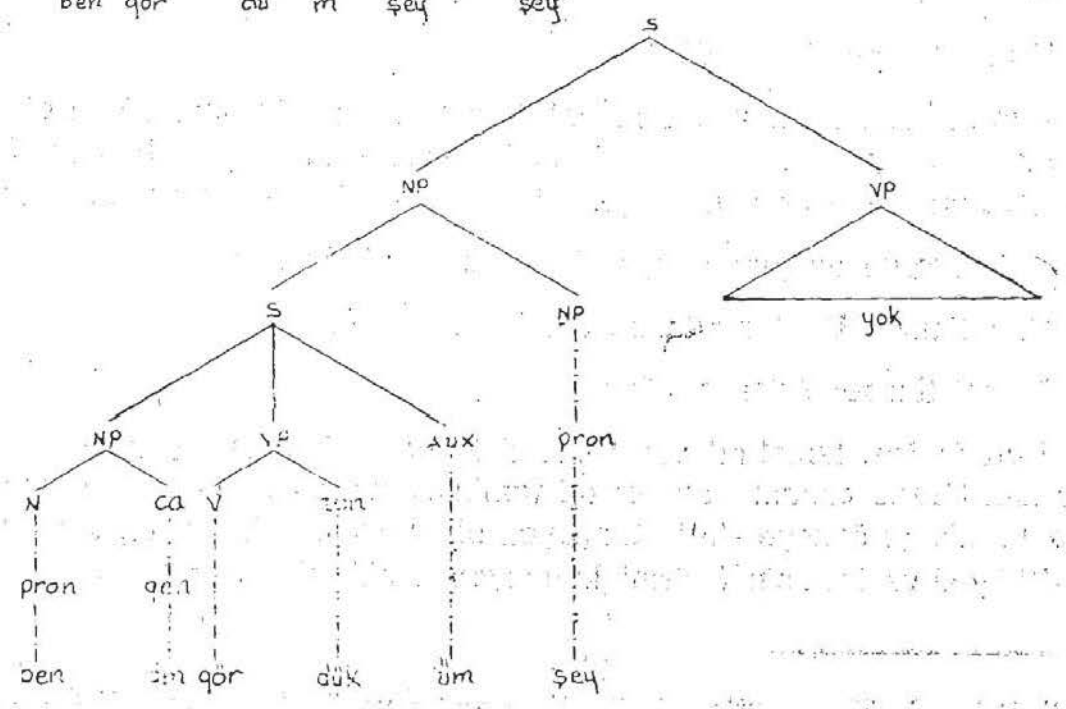
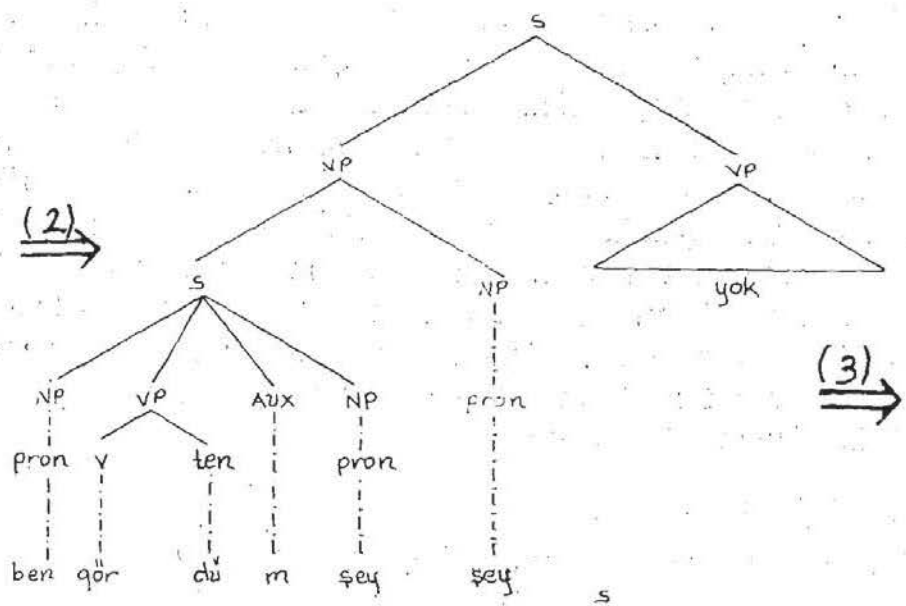
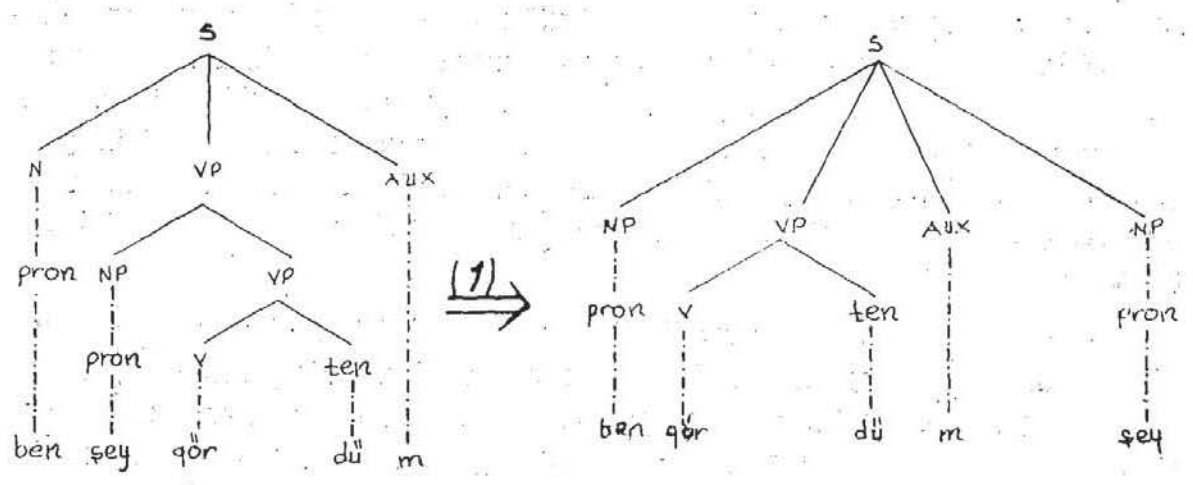
Temel tümce: Şey yok.

Yan tümce: Ben şey gördüm.

Yukarıda verdiğimiz kuralları uygulayıp yerleşmeyi gerçekleştirelim:

1. Ben gördüm şey
2. (ben gördüm şey) şey yok.
3. (benim gördüğüm) şey yok. (21. sayfadaki şekle bakınız.)

Bu yapıdan da 'şey' adılının düşmesi ile «benim gördüğüm» öbeği adlaşır. Bu tümce için de şunları söyleyebiliriz: «Benim gördüğüm» özne, 'yok' yüklem. Özneyi oluşturan ad öbeği «benim gördüğüm», temel tümcenin öznesini belirtmek üzere yerleşmiş. Temel tümcedeki adın düşmesi ile adlaşmış; «ben» yan tümcenin öznesi, «gör» ise yüklemi. Ağaç çizelgesinde de açıkça görüldüğü gibi '-im' ve '-dük' ün köklere eklenmeleri aynı dü-

zeyde gerçekleşmekte ve 'benim', 'gördük' ve 'üm' serbest yapıları tümceyi birinci derece birleşenler olarak meydana getirmektedirler. Bu da, '-im' ve '-dük' ün yan tümcenin bağımlı tümceye dönüştürülmesi için kullanılan takılar olduğunu gösterir. '-im' ise yüklemde öznenin kişisini göstermektedir. Tümceye diğer iki öbeikle aynı dereceden bağlanması tümceyi oluşturan birinci derece öge olduğunu ve 'NP' ye bağlı olarak değişeceğini gösterir.

Bu örneği açıklarken verdiğimiz kurallarla Türkçe dilbilgisinin küçük bir bölümüne de değinmiş olduk. Bu konu dilbilgisi kitaplarında «Sıfat-filler=Ortaçlar» adı altında incelenmekte, «ortaçlar eylemsilerin, ad ve çoğunlukla sıfat olarak kullanılan bölüğüdür» şeklinde tanımlanmaktadır. (1) Fakat terimler ve betimlemeler arasında yitmiş birçok gerçek, yeni yaklaşım ile aydınlığa kavuşmakta ve yeni yaklaşım ile eski yaklaşım arasında belirgin ayrımlar ortaya çıkmaktadır. Yan tümcede temel adın özne ve nesne ya da tümleç olmasına göre ortaçların nasıl kullanılacağına ilişkin kuralla elimizdeki dilbilgisi kitapları «genel olarak», «daha çok» gibi sözcükleri kullanarak yaklaşmakta, geçişli ortaçların öznelerini nitelediklerini söyleyerek bu kuralla uymayanları da sıralamaktadırlar. Oysa dilbilim matematiksel kesinlik önermektedir. Öznelerini nitelemeyen ortaçlar konusuna da açıklık getirmek için bir kümeleme daha yapmamız gerekiyor. Bu da temel adın yan tümcede tamlayan olduğu durumlardır. Yine bir örnek vererek incelememizi yapalım:

3. Ayağı kayan adam düştü.

Yan tümce: Adamın ayağı kaydı

Temel tümce: Adam düştü

Burada temel ad, yan tümcenin öznesinin tamlayanıdır. Yan tümcenin öznesi «adamın ayağı»dır. Temel ad özne olmamakla beraber özne olan ad tamlamasında sona kaydırıldığı için -(y) En eki kullanılmaktadır.

4. Doktorun ayağını alçıya aldığı adam yürüyemiyor.

Yan tümce: Doktor adamın ayağını alçıya aldı.

Temel tümce: Adam yürüyemiyor.

Burada ise, temel ad yan tümcedeki ad tamlamasında nesneyi tamlayanıdır. Nesne «adamın ayağı» ad tamlamasıdır ve bu nedenle adam sona kaydırılınca özneye -(n)In tamlayan eki, yükleme de zaman takısı yerine -DİK eki ve öznenin kişisini karşılayan iyelik eki konur.

1) Atabay, N. Sözcük Türleri II. (D. Aksan ve S. Özel ile) TDK yayımı, 1976. s.131.

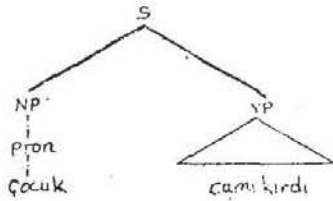
Ad öbekleri, yardımcı yüklem ve yüklem öbekleri tümceyi oluşturan öğeler olarak kabul edilmişlerdir. Bir tümcenin öğelerinin yorumlanması derin yapıdaki yerlerine bağlıdır. Örneğin, bir ad öbeği NP/S durumunda özne NP/VP durumunda ise nesne, tümleç olur. Buradan da eylemi kimin yaptığı, eylemden kimin etkilendiği anlaşılır. Tümcelerin yorumlanmasında çok önemli olan bu bilgiye «işlevsel bilgi» denir. İşlevsel bilgi her bir ögenin sözlük anlamından değil, öğelerin derin yapıdaki düzenlenişlerinden anlaşılır. 'B' ögesinden çıkan 'A' ögesine 'B' başatlık eder; 'A' ve 'B' arasına başka öğeler girmemişse 'B' 'A'nın aracısız başatıdır. Tümce, bir ad öbeğinin aracısız başatı olduğu zaman, bu ad öbeği tümcenin derin yapı öznesidir. Bir tümcede yüzeysel yapı öznesi ile derin yapı öznesi farklı olabilir. Şu örneklerle bakalım:

5. Çocuk camı kırdı.

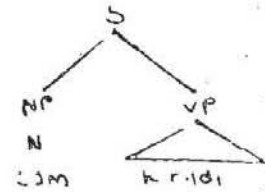
6. Cam kırıldı.

Beş ve altıncı tümceler aslında aynı derin yapıya sahiptirler. Altıncı tümce derin yapının dönüşüme uğraması ile bu yüzeysel yapıyı gösterir:

5 ve 6 için derin yapı :

6 için yüzeysel yapı :

Derin yapı öznesi her iki tümce için de «çocuk»tur. Altıncı tümcede tümcenin aracısız başatlık ettiği ad öbeği «cam» yüzeysel öznedir. Özne ile yüklem arasındaki kişi uyumu yüzeysel öznenindir. Bu da «kırılan cam» örneğinde niçin -(y)En ortaç türeten ekin kullanıldığını açıklar.

Ortaçlar konusunda açıklık getirilmesi gereken en son konu ise, yan tümcenin dönüşüme uğradıktan sonra temel tümcenin öğelerinden birinin yerine geçmesidir. (1) Bu dönüşümde dikkati çeken nokta, yan tümcenin sözcük düzenini korumasıdır. Bir örnekle inceleyelim:

1) Burada adlaştırma dönüşümü söz konusudur.. Dilbilgisi kitaplarında ortaçlar konusu içinde yer almasının nedeni, bu dönüşümde de -DIK ve -EcEK eklerinin kullanılmasıdır. Fakat, ağaç çizelgelerinden de görüldüğü gibi adlaştırma ve sıfat görevi yapan bağımlı tümceye dönüşüme birbirinden ayrı şeylerdir.

